

15. Бессалова Т.В. Роль вищого образования в формировании общества, основанного на знаниях // Наука и науковедение. — 2006. — № 2. — С. 69—75.

16. Основні показники діяльності вищих навчальних закладів України на початок 2004/2005 навчального року. — К., 2005. — 147 с.

Получено 15.11.2006

В.І. Онопрієнко

Імперативи освіти для знаннєвого суспільства

Кризь призму ідеології знаннєвого суспільства розглянуто реальні проблеми системи освіти: нові тенденції, перекоси і диспропорції в розвитку сфери вищої освіти, незасвоєність наукових знань, переваги і небезпеки широкого впровадження інформаційних технологій, перехід від класно-урочної системи до варіативних індивідуалізованих програм.

Г.С. Черевичний

Вища освіта України: новації, проблеми, перспективи

Робиться спроба комплексного аналізу основних тенденцій розвитку системи вищої освіти України у пострадянський період.

Інноваційна модель розвитку суспільства, до якої прагне Україна, ґрунтується на сталому процесі стабільного прогресу науки і техніки. Завдання модернізації країни неможливо вирішити без необхідного наукового потенціалу, що відповідав би вимогам сьогодення (викликам сучасності).

Однією з його головних складових є кадрова, значна частина якої зосереджена у вищій школі. Саме тому знання сучасного стану, основних тенденцій розвитку системи підготовки та підвищення кваліфікації науково-педагогічних кадрів є досить важливим для моніторингу інтелектуального потенціалу нашої держави, для прийняття відповідних управлінських рішень.

У запропонованій праці автор намагається дати комплексну характеристику стану наукового потенціалу вищої освіти України, акцентуючи увагу на нових тенденціях розвитку, що стали помітні останнім часом. Порушена проблема має певне висвітлення у науковій літературі,

але, зважаючи на її багатовимірність та багатофакторність, постійну динаміку змін, вбачається доцільним продовження розробки даної тематики. Серед праць вітчизняних вчених, присвячених даній проблемі, слід назвати передусім праці В.Журавського, В.Кременя, В.Лугового, Н.Сафонові [1—4] та ін.

У пострадянський період в Україні була в основному створена законодавчо-регуляторна база діяльності науково-педагогічних кадрів (закони «Про освіту», «Про наукову та науково-технічну діяльність», «Про вищу освіту» тощо) [5—7], що стало, без сумніву, позитивним чинником у питанні правового забезпечення останніх, для глибокого й всебічного реформування системи освіти в напрямку децентралізації та демократизації, диференціації, гуманізації та індивідуалізації навчально-виховного процесу, безперервності освіти та варіантності навчальних планів і програм, переорієнтації сфери освіти на пріоритетний розвиток особистості й

© Г.С. Черевичний, 2007

Динаміка мережі вищих навчальних закладів за рівнем диференціації [8, с. 18]

Вищі навчальні заклади	1991/1992	1995/1996	2000/2001	2004/2005
Всього	910	1034	979	966
У тому числі I—II рівня акредитації	754	782	664	619
III—IV рівня акредитації	156	255	315	347

створення для цього відповідних умов у суспільстві.

Що стосується вузів як центрів зосередження інтелектуального потенціалу нації, то вони зазнали певних змін: порівняно з 1991 роком спостерігається суттєве збільшення кількості вищих навчальних закладів, відбулась структурна диференціація за рівнем акредитації, статусом (таблиця).

Отже, з'явилися вищі навчальні заклади I—II рівнів акредитації (коледжі, технікуми, училища) та III—IV рівнів акредитації (університети, академії, інститути) різних форм власності. Особливо слід відзначити стабільне й неухильне кількісне зростання вузів саме III—IV рівнів акредитації. Хоча ще з радянських часів була успадкована доволі негативна традиція розпорешеності мережі вузів за підпорядкуванням: майже 20 центральних органів виконавчої влади мають їх під своїм керівництвом [8, с. 62].

За роки незалежності, враховуючи потреби регіонів та галузей, з метою забезпечення країни науковим потенціалом належного рівня в 1990-х роках було створено Національний університет «Києво-Могилянська академія», Національний університет «Острозька академія», Київський державний інститут декоративно-прикладного мистецтва і дизайну імені М.Бойчука, Косівський державний інститут прикладного та декоративного мистецтва ім.В.Касіяна, Донецький інститут штучного інтелекту, Державну академію митної служби України, Академію Державної податкової служби України; відкрито в Києві Національну академію управління, Міжрегіональну академію управлін-

ня персоналом, Академію фінансистів у Донецьку та ін. [9].

За загальнодержавне та міжнародне визнання результатів діяльності та вагомий внесок у розвиток національної освіти та науки статус національного вищого навчального закладу набули такі відомі вузи України, як Український державний медичний університет ім. О.О. Богомольця, Український державний аграрний університет, Українська державна юридична академія, Київський політехнічний інститут (нині — Національний технічний університет «Київський політехнічний інститут»), Одеський державний політехнічний університет, Ужгородський державний університет та ін. На початку XXI століття статус національного мали вже 48 університетів та академій [10, с. 62].

Окреслилась тенденція зростання абсолютних показників чисельності та якісних ознак основного професорсько-викладацького складу, який на сьогодні досяг 80 тис. чол., причому відзначається збільшення кількості докторів, кандидатів наук, професорів, хоча дещо зменшилась чисельність доцентів порівняно із серединою 1990-х років.

Однак разом з тим суттєвих змін зазнали і показники, що характеризують чисельність викладачів певної категорії з розрахунку на 100 студентів денної форми навчання. Зниження виміру показників обумовлене високими темпами приросту контингенту студентів та незначними темпами приросту основного професорсько-викладацького складу. У значній мірі зростає чисельність викладачів, які залучаються до роботи у вищих навчальних закладах III—IV рівнів акредитації на умовах штатного сумісництва та погодинної оплати. Зокрема, чисель-

ність докторів наук у 2004/2005 навчальному році з розрахунку на 100 студентів денної форми навчання у порівнянні з 1995/1996 роком зменшилася з 0,93 до 0,85; професорів — з 1,03 до 0,82; кандидатів наук — з 6,23 до 4,01; доцентів — з 4,8 до 3,15 [8, с.98]. Ця негативна тенденція має певний ризик. Зростання контингенту студентів без відповідного забезпечення кадровими ресурсами може стати причиною зниження якості вищої освіти та відповідності її викликам сучасного суспільства.

Слід зазначити, що у пострадянську добу спостерігалась деяка активізація роботи аспірантури, принаймні якщо говорити про кількісні показники. Так, порівняно з 1991 року підготовку аспірантів здійснювали вже не 125 вищих навчальних закладів, а 194, наприклад, у 2000 р., майже в 2 рази більшою стала кількість аспірантів [11, с.18; 12, с.16]. Але якщо і відбувалося кожного року збільшення кількості прийнятих і випущених аспірантів, то, як і в радянський період, із захистом дисертацій випускалося в середньому в межах 16% аспірантів на рік.

У пострадянський час в Україні помітилась стала тенденція подальшої концентрації підготовки наукового потенціалу (принаймні кандидатів наук) переважно в аспірантурах вищих навчальних закладів: у 1991 р. в них було захищено 77% дисертацій від загального їх числа, а в 2000 р. — вже 88%. Відповідно до нових вимог і цінностей політичного, економічного і соціального розвитку держави (в 1990-х роках) активізувалась потреба суспільства у певних спеціальностях і спеціалізаціях: відбулося різке збільшення кількості аспірантів у галузі політичних наук — в 6 разів, у галузі мистецтвознавства та психологічних наук — в 4 рази, економічних та філологічних наук — в 3 рази, в галузі історичних наук — в 2 рази. У галузі технічних наук відбулося незначне скорочення чисельності аспірантів, якщо в 1991 р. це був кожний третій, то в 2000 р. кожний п'ятий аспірант навчався саме в цій галузі [12, с. 18]. У

1990-х роках відбулося відчутне збільшення кількості аспірантів, які проходили підготовку з відривом від виробництва, що не відповідало потенційним можливостям залучення їх у майбутньому до роботи в установах.

Якщо ж говорити про підготовку верхнього шаблю науково-педагогічних кадрів, то із здобуттям суверенітету в Україні збільшилась кількість вузів, що мали докторантуру, більш ніж у 2 рази, відповідним було і зростання кількості докторантур [12, с. 22]. Слід відзначити, що істотне збільшення кількості установ, які мали докторантуру, відбулося саме в першій половині 1990-х років. Але якщо ефективність аспірантури була сталою протягом останніх десятиріч як у радянську добу, так і в пострадянську, то коефіцієнт корисної дії докторантур суттєво знизився. Так, якщо ще на початку 1990-х років дисертації захищали в середньому 30% випуску докторантів кожного року, то вже на початку ХХІ ст. — приблизно 10% [12, с. 22].

Стосовно структури докторантури можна відзначити також певні зміни, які були характерними і для аспірантури. Зокрема, значно збільшилась чисельність докторантів у галузі мистецтвознавства, дещо меншим, але не менш відчутним було зростання в галузі таких наук, як економіка, історія, фізика, математика, біологія, філософія. Загальне зменшення чисельності докторантів сталося в галузі технічних наук, сільськогосподарських, медичних, філологічних. Певною загрозою якості підготовки науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації було те, що з'явилася доволі стійка тенденція зближення рівня докторських дисертацій з кандидатськими.

Серед нових тенденцій, що мали місце в системі вищої освіти України, спостерігається досить значне зростання кількості професорів та докторів наук протягом кількох останніх років, зокрема за 2004 рік відповідно на 37 та

47%. Це досить неоднозначний сигнал: за умови недофінансування наукових досліджень, недостатньої кількості науково-дослідницьких тем у значній кількості вузів відзначається суттєве збільшення числа осіб з науковими ступенями та званнями. Виникає цілком справедливе запитання: внаслідок яких наукових досягнень отримано такий результат? Сповнена протиріч і динаміка зростання чисельності докторів та кандидатів наук у деяких відомствах. Так, у Службі безпеки України кількість докторів наук за 2004 рік зросла в 4,4 рази, у Міністерстві культури і мистецтв — у 2 рази, у Міністерстві фізичної культури і спорту — у 1,7 рази, у Держкомітеті зв'язку та інформатизації — майже на дві третини, у Центральній спілці споживчих товариств — на 55% тощо. Чисельність кандидатів зростала повільніше майже у всіх відомствах, за винятком Міністерства внутрішніх справ, де вона збільшилася майже у дванадцять разів лише за один рік, та знов-таки СБУ, де вона зросла удвічі [8, с. 96—97]. Подібна практика фактично «відомчого» набуття наукових ступенів та звань повинна бути переглянута як така, що принижує звання науковця і надає не виправданих переваг різного типу «відомчим вченим» вищої кваліфікації. Штучне збільшення кількості осіб, що мають наукові ступені, не сприяє ані підвищенню якості досліджень, ані зростанню престижу української науки.

Щодо коштів, які йдуть на підготовку науково-педагогічних кадрів, то слід відзначити тенденцію диверсифікації джерел фінансування на початку XXI ст. (в аспірантурі та докторантурі): за рахунок держбюджету навчалося 92% аспірантів, 94% докторантів; за рахунок інших джерел — відповідно 3 і 5%; на комерційній основі — 5 та 1% [12, с. 28].

Позитивним моментом є створення у 1992 р. Академії наук вищої школи України, головною метою якої було всебічне сприяння розвитку наукових

досліджень (фундаментальних і прикладних) у галузі природничих, технічних і гуманітарних наук, удосконалення навчально-виховного процесу у вищих навчальних закладах країни. Діяльність Академії була спрямована на збереження в умовах економічної кризи вузівської науки та її кадрового потенціалу, на захист соціальних прав вчених вузів — необхідної складової підвищення рівня вищої освіти в Україні.

Не можна залишити поза увагою і досить позитивну тенденцію останніх років щодо поліпшення матеріального становища науково-педагогічних працівників, зумовлену впровадженням змін до Закону «Про наукову та науково-технічну діяльність», відповідно до яких їх пенсії мають складати 80% заробітної плати [6, с. 578].

До нових загроз існуванню наукового потенціалу країни можна віднести трудову міграцію. І хоча ця проблема не так гостро торкається вищих навчальних закладів, залишити її поза увагою держави було б недоцільно.

Намаганням України інтегруватися у світ, не залишитись поза процесом глобалізації є те, що вона узгодила свої освітні пріоритети в європейському просторі й підписала Лісабонську конвенцію щодо взаємовизнання кваліфікацій у галузі вищої освіти. До речі, цю конвенцію підписали Німеччина і Франція, Великобританія і США, Канада і ряд інших розвинутих країн світу. Міністерство освіти і науки України постійно розширює і вдосконалює нормативно-правову базу міжнародної співпраці, було укладено 72 міждержавних і 37 міжвідомчих угод про співпрацю в галузі освіти і науки із 53 країнами світу. З них 12 підписано в 2000/2001 навчальному році, а також 4 з 13 діючих міждержавних угод стосовно визнання і еквівалентності документів про освіту та вчені звання.

Десятки угод про співпрацю зі своїми іноземними партнерами уклали вищі навчальні заклади України. В Україні немає вищого навчального закладу, який би не зав'язав міжнародних стосунків. Най-

більш активним у процесі інтернаціоналізації, безумовно, є Київський національний університет імені Тараса Шевченка і його інститут міжнародних відносин, Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут», Державний технічний університет «Львівська політехніка», Київський національний економічний університет, Київський національний торговельно-економічний університет, Національний авіаційний університет та ін.

Міністерство освіти і науки України на постійній основі співпрацює з численними міжнародними урядовими та неурядовими організаціями, установами, фондами, програмами та проектами, найбільш потужними серед яких є Рада Європи, ЮНЕСКО, Інформаційна служба США, Британська рада, Німецька служба академічних обмінів, Корпус миру США, Фонд Фулбрайта, Товариство Карла Дуйсберга, Інститут Гете, Французький культурний центр, американська асоціація «АКСЕЛЗ», програми ІНТАС, «Копернікус», УНТЦ, СРДФ, фонди Конрада Аденауера та Ф.Гумбольдта, Фонд «Відродження», щорічна допомога яких для України сягає за 30 млн. дол. США. Слід зазначити, що пріоритетним і стратегічним напрямком співпраці для Міністерства освіти і науки був і залишається європейський континент. Матеріальна і фінансова допомога, що надається Україні для розвитку та реформування національної системи вищої освіти європейськими країнами, становить 60% усієї допомоги, що надходить з-за кордону. Так, лише в рамках трансєвропейської освітньої програми ЄС «ТЕМПУС» вищі навчальні заклади України реалізували починаючи з 1993 року 85 масштабних проектів на суму понад 22 млн. євро. З 1 жовтня 2000 року розпочалася реалізація 30 нових проектів за участю країн — членів ЄС на загальну суму 4 млн. євро. У рамках програми «ТЕМПУС» вже створені й успішно діють інноваційні та інформаційні центри в Національному технічному універ-

ситеті «Львівська політехніка», Національному технічному університеті «Київський політехнічний інститут», Тернопільській академії народного господарства, Київському національному університеті імені Тараса Шевченка та Київському національному торговельно-економічному університеті [13]. Такі ж солідні проекти реалізуються з ЮНЕСКО та Радою Європи.

Залишилась досить гострою проблема «старіння» науково-педагогічних кадрів, успадкована ще з радянських часів, коли вікова структура кандидатів та докторів наук характеризувалася перевагою осіб старшого віку.

До успадкованих тенденцій з минулого можна додати і диспропорцію у розташуванні вищих навчальних закладів, а також наявність пов'язаних з ними аспірантур та докторантур у регіонах в Україні. Так, за кількістю національних ВНЗ в країні лідерство тримає Північний регіон (Житомирська, Київська, Чернігівська, Сумська області та м. Київ) — 25, а також Східний (Донецька, Луганська, Харківська області) — 19, аутсайдером є Центральний (Дніпропетровська, Вінницька, Полтавська, Кіровоградська, Черкаська області) — 9 закладів [8, с. 18].

З набуттям Україною незалежності дістали пріоритетного розвитку гуманітарні та соціальні дослідження. Основні зусилля економістів, правознавців, соціологів сконцентрувались на розробці наукових основ економічних реформ, конституційних засад, структурно-інвестиційної та інноваційної політики України.

Позитивною тенденцією останнього часу є не лише усвідомлення Україною ролі міжнародної співпраці та необхідності широкій інтеграції до світового наукового простору, але й динамічні практичні кроки на шляху до цього.

Отже, науковий потенціал системи вищої освіти України має як певні позитивні, так і негативні тенденції існування, знання та врахування яких під

час прийняття стратегії подальшого чинником для забезпечення саме розвитку країни є досить важливим інноваційної моделі поступу.

1. Журавський В.С. Вища освіта як фактор державотворення і культури в Україні. — К.: Видавничий дім «Ін. Юре», 2003. — 416 с.
2. Вища освіта в Україні: Навч. посіб. / В.Г.Кремень та ін.; За ред. В.Г.Кременя, С.М.Ніколаєнка. — К.: Знання, 2005. — 327 с.
3. Луговий В.І. Управління освітою. — К.: Вид-во ІАДІ, 1997. — 302 с.
4. Сафонова Н.М. Модернізація вищих навчальних закладів України у 90-ті рр. ХХ ст. — на початку ХХІ ст. // Історичні записки: Зб. наук. праць. — Вип. 5. — Луганськ: Вид-во СНУ ім. В.Даля, 2005. — 180 с.
5. Науково-освітній потенціал нації: погляд у ХХІ століття / Авт. кол.: В.Литвин (кер.), В.Андрущенко, С.Довгий та ін. — Кн. № 3: Модернізація освіти. — К.: Навч. книга, 2003. — С. 382 — 406.
6. Науково-освітній потенціал нації: погляд у ХХІ століття / Авт. кол.: В.Литвин (кер.), В.Андрущенко, С.Довгий та ін. — Кн. № 1: Пріоритет інтелекту. — К.: Навч. книга, 2003. — С. 568 — 588.
7. Закон України «Про вищу освіту». — К.: АТ «Книга», 2002. — 96 с.
8. Інформаційно-аналітичні матеріали до засідання підсумкової колегії Міністерства освіти і науки 24 березня 2005 р. «Вища освіта і наука — найважливіші сфери відповідальності громадянського суспільства та основа інноваційного розвитку». — К., 2005.
9. Даниленко В.М., Новохатько Л.М., Тронько П.Т. Фундаментальна і прикладна наука // Україна: утвердження незалежної держави (1991 — 2001). — К., 2001. — С. 440.
10. Освіта України. Інформаційно-аналітичний огляд / За заг. ред. В.Г.Кременя. — К.: ЗАТ «Нічлава», 2001.
11. Наука України: Стат. зб. — К., 1997.
12. Наукова та інноваційна діяльність в Україні: Стат. зб. — К., 2001.
13. Науково-освітній потенціал нації: погляд у ХХІ століття / Авт. кол.: В.Литвин (кер.), В.Андрущенко, С.Довгий та ін. — Кн. № 2: Освіта і наука. — К.: Навч. книга, 2003. — С. 317 — 319.

Одержано 18.10.2006

Г.С. Черевичний

Высшее образование Украины: новации, проблемы, перспективы

Сделана попытка комплексного анализа основных тенденций развития системы высшего образования Украины в постсоветский период.